

УДК 81'367: 81'373,4

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ПОВТОРОВ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Б.А. Мурасатов

Статья посвящена анализу синтаксических функций повторов в разговорной речи. В центре внимания – их роль в организации предикативной структуры предложения, а также использование этих языковых средств для выражения эмоционально-экспрессивных интенций участников диалога.

Ключевые слова: грамматические значения; грамматическая категория; грамматическая форма; морфология; синтаксис; семантика; стилистика; части речи; синонимия; словосочетания; структура; системные отношения; изафетная конструкция; парадигма.

SYNTACTICAL FUNCTION OF REPETITION IN THE COLLOQUIAL SPEECH

B.A. Murasatov

The article devoted to the syntactical function of repetition in the colloquial speech. In the center of attention – their role in the organizations of predicative sentence structure and also use of these language means for expression of emotional and expressional intensions of participants of dialogue.

Keywords: grammatical meanings; grammatical category; grammatical form; morphology; syntax; semantics; stylistics; parts of speech; synonymy; phrases; structure; system relations; izafe; paradigm.

Акыркы мезгилде кайталанма сөздөрдүн кеп тизмегинде көркөмдүк мааниде колдонулушу тил илиминде колго алына баштады.

Маек кебин синтаксисик жактан иликтөөдө бир топ факты-материалдардын пайда болушу синтаксистик функция аркылуу камтылып, жалаң эле синтаксис бөлүмүнүн курулушун камтыбастан, алардын тил илиминин бөлүмдөрүндө кептин ортосундагы карым-катышта жалпы кең чөйрөдө таралышына багыталып, кеп моделдеринин түзүлүшү жалпы тил илиминин алкагында изилденишине мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Тил илиминде сөздөрдүн кызматын бири-бири менен бир нече сөздөрдүн маанилеш келиши диалог жаратуучулардын ортосундагы негизги сөздөрдөн куралган кайталоо маанисиндеги сөздөрдү тил илиминин тармагында тактоого туура келди.

Түрк тилдеринин оозеки кебинде маанилеш сөздөрдүн негизинде куралган сөздөр өтө бай материалдардын негизинде далилдөөгө мисал боло алат. Анткени түрк тилдериндеги оозеки кебинин негизги сөздөрдүн маанилик жактан жакын колдонулушу тил илиминде өтө көп кездешет. Бул сөздөргө биринчилерден болуп кайрылышкан окумуштуулар: И. Убрятова [1], Л.Ю. Тугушева [2] жана А. Жапаровдор [3]. Алардын бир өзгөчөлүгү негизги сөздөрдүн кайталанып колдонулушуна бир топ мисалдар аркылуу негиздеп,

негизги сөздөрдүн кайталанылып, тизмектелип келишин жалпы тилдин системасынан ажыратып, бирок жалпылык жактарын карашкан эмес. Анткени алар негизги сөздөрдүн түзүлүшүн, кызматын, мүнөзүн жана жалпы кайталанышын аныкташкан эмес. Кайталануучу сөздөрдүн негизин өтмө маанидеги сөздөрдүн тизмеси катары, же болбосо сүйлөмдүн баяндооч мүчөсүнүн милдетин аткаруучу сөз катарында тизмектелип уюшулган сөздөр менен түздөн-түз байланышкан чырмалышкан конструкция катарында карашкан.

Белгилүү окумуштуу Е.И. Убрятова [1] жогорудагы окумуштуулардын айткан ой-пикирлерине илик жүргүзүп, кайталанма сөздөрүнүн изилдөөдө тутумундагы негизги сөздөрдүн бири-бири менен маанилик катышышы негизги орунда турарын айтып, ошондой эле кайталоо маанисиндеги сөздөрдүн курулушу эмоция жана логикалык ой аркылуу гана ишке ашарын айтышкан, бирок бул окумуштуулар уңгусу бирдей айтылган сөздөрдүн компоненттери бири-бирине көз каранды жактагы мүнөзүнө өтө жакшы көңүл бурушкан эмес. Бирдей айтылган сөздөрүнүн негизи жөнүндө бир нече окумуштуулар пикирлерин айтышып, башка түрк тилдерине салыштырмалуу якут тилинде бул тизмектер өтө жакшы иликтенгендигин баса белгилешкен. Чындыгында, сөздөрдүн мындай тизмекте орун алышы, бир системага жайгаштырылышы көп

тилдерде жалпы тилдик масштабда колдонулуп, тил илиминде коммуникациялык мүнөзүндө биригип, тектеш тилдердин арасында өтө эле айырмачылыгы жок экенин байкоого болот. Тилдик каражаттардын системасында кайталануучу сөздөр жалпы иликтенбеген система катары карашат. Ошондуктан кайталоонун негизи кеп тизмегинин практикалык мааниси катарында колдонулушу жана алардын түзүлүшүнө маани берүү закон ченемдүүлүк катарында көңүл бөлүү абдан чоң мааниге ээ.

Кеп тизмегиндеги диалог учурунда бирдей маанидеги сөздөрдү кайталоонун негизи төмөнкүдөй коммуникациялык максатты аткарат: биринчиден, ойдун үнөмдүү болушун чагылдыруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат. Мисалы: *сулуунун сулуусу экен, баласы баладай экен ийилгенче ийилди, күлбөскө күлдү, алуучусун алды, көрүүчүсүн көрдү, жашарын жашады, айтарын айтты* ж. б., экинчиден, кыймыл аракеттин нерсенин, предметтин ишке ашырылышындагы эмоцияны жаратуу үчүн кызмат кылат. Мисалы: *жеңилгенин жеңилген, ыйлаганын ыйлаган, коркконун корккон* ж. б., үчүнчүдөн, диалог учурундагы байланышта болуп жаткан жактардын бири-бирин сөздөрүн колдоо. Мисалы: *туура, туура айтып жатасыңар. Бали, бали, сенин айтканыңа ыраазы болдум* ж. б.

Сүйлөшүү учурунда негизги сөздөрдүн тизмектелип айтылышынын грамматикалык жактан түзүлүшүн эркин формада жана байланыштуу формада деп экиге бөлүүгө болот. Эркин формада уюшулган кайталоо сөздөрүнө *жулуп, жулуп алды; жылып, жылып алды; урушуп, урушуп кетти; ыйлап, ыйлап жиберди* ж. б. Мындагы негизги айтылган бир нече сөздөрдө кыймыл-аракетти аткарган жактын эркин мааниде колдонулат. Эркин формада уюшулган сөздөрдүн компоненттери бири-бири менен ритмикалык түзүлүштү жаратат. Анткени мындай эркин формада кайталоо сөздөрү кыймыл аракетке өзгөчө багытталып, узактыкты, тездүүлүктүү кайра-кайра кайталоону образдуу чагылдырып кабыл алат. Эркин кайталоонун көркөм жанрларда колдонулушу кыймыл аракеттик жагынан өтө өзгөчө. Буларга, негизинен, морфологиялык жана лексикалык каражаттар аркылуу бир нече кайталоону жараткан учурлары негиз болот. Мисалы: *Уста темирди абдан ургулады, ургулады. Ошондон бери иш таштоо, иш таштоо, мал жаныбар онбой койду*. Мындагы биринчи сүйлөмдөгү кайталоо сөздөрү -кыл мүчөлөрү аркылуу уюштуруп, эркин формадагы узак убактагы кайталоо маанисин туюндуруп, ал эми экинчи сүйлөмдө бир нече кайталоонун жоктугу байкалат. Бирок экинчи сүйлөмдөгү кайталоонун маанисин *ошондон бери* сөз тизмеги аркылуу байкоого болот.

Маанилеш сөздөрүнүн компоненттери бири-бири менен предикативдик жана атрибутивдик катышта байланышып, алар морфологиялык каражаттар аркылуу уюшулат.

Кайталоо – предикативтик катышты уюштуруучу каражат. Мисалы: *Бах, тамагың тамак экен; жеңилгенин жеңилген; расы – рас* ж. б. Бул предикативдик катышты уюштуруучу сөздөрдүн компоненттериндеги каражаттардын бирөөсү сүйлөм мүчөсүнүн ээси болсо, ал эми экинчи сөз баяндоочтук милдетти аткарат. Мына ошондуктан мындай бир нече уңгусу бирдей сөздөрдүн айрым учурларда реалдуу предикативдик катыш уюштуруп, кайталоонун негизинде зат атоочтук типте кездешет. Мисалы: *үйү – үй, сөзү – сөз, башы – баш, көзү – көз* ж. б.

Тил илиминде окшош маанидеги кайталоо сөздөрдүн маанисин түзүү, бул өз алдынча конструкция, мында окшош маанидеги келген сөздөр өзүн-өзү башкаруучулук мааниде колдонулуп, ойдун чыңалышын жандандырып, үнөмдүүлүктү жаратат. Мисалы: *Акылың – акыл, бирдемени неге айтпадың. Асан минген ат – ат. Ошол сөзүм – сөз, иши – иш эмес, балаң – бала эмес* ж. б.

Жеке адамдын атын атоо маанисиндеги атоо маанисин чагылдыруучу предикативдик конструкцияда кайталоонун элементтеринин бири катары кароого болот: *баланын аты – бала, Кымбаттын аты кымбат эмес го, боюна ою жарашып тургандай, топ-топ жарашып турат. Азаматтын бою өспөгөндө, Азамат атка конбойт эле. Мейли, асманга уч, жерге түш, баатырдын аты – баатыр*.

Кыргыз тилинде негизги мааниде айтылган сөздөрдүн тизмектелиши үнөмдүүлүктү жаратуу касиети аркылуу атоо маанисиндеги сөздөр аркылуу ишке ашыруу үчүн жардамчы (бол) этиш сөзү аркылуу ишке ашырылат: *Канткенде адам уулу адам болот (Ч.А.). Ишини иш болду. Таалай, Таалай болгондон бери бир жолу да жакшылыгын көргөн жокпуз. Шыкмаматов айыл өкмөтү болгондон бери, айыл өкмөтү айыл өкмөт болду*. Мындагы аткарылып жаткан бардык кайталануучу предикативдик катыштагы сүйлөмдөрдүн мааниси реалдуу болуп жаткан нерселер маанисин түшүндүрөт.

Сүйлөм тизмегиндеги сөздөр окшош негизги маанидеги сөздөрдүн турпатынан коштолуп, ар түрдүү кептин көркөмдүүлүгүн, кооздугун жаратып, ойдун үнөмдүүлүгү жаратуу үчүн кызмат кылары жогоруда айтылып кетти.

Ошондуктан тил илиминде мындай үнөмдүүлүктү жаратуудагы предикативдик катыштагы кайталоо мүнөздөгү сөздөрдүн түзүлүшү жагынан да дагы бир өзгөчөлүк бар. Бул өзгөчөлүк синтаксистик катыштын реалдуу жоготуп, бир сүйлөмдүн составы катарында колдонулат, мындай

учурда сын атоочтук маанидеги негизги кайталоочу сөздөрдүн турпаты этиш сөздөрүнөн турат: *айтканым айткан, айтканымды айтамын, рас-рас, билимдүү экен билимдүү*.

Оозеки кепте кайталоонун өз алдынча колдонулуучу конструкциясы кайталоо сөздөрүнүн маанисин кабыл алуусу аркылуу кенен жайылтылган: *жегениңче же, ала турганың ал, айта турганын айтты, көрөрүн көрдү ж. б.*

Негизи бир болгон этиш сөздөрүнүн компоненттеринен куралган сөздөр этиш сөздөрүнүн предикативдик катышын уюштурат: *жеңилгениң жеңилген, айтарын айттым*. Бул келтирилген мисалдардын баяндооч сөздөрү этиш сөздөрүнөн куралып, сүйлөм үлгүсүндө келип, лексикалык каражаттардын колдонулуучу сөздөрдүн негизинде айтуучу тарабынан үнөмдүүлүктү жаратуудагы сүйлөөчүнүн чечкиндүүлүгү жана тактыгын чагылдырат: *Эжекем бара турган жери-не барат*.

Этиш сөздөрүнүн кайталанылып колдонулушу грамматикалык жактан чак мүчөлөрү аркылуу уюшулушу ар түрдүү мезгилдик айырмачылыктарды туудурат. Кайталоо тибиндеги *алганың алган* айкашындагы сөздөрдү өткөн чактын – *ган* мүчөсү уюшурду. Мындай уюшулуучу каражат унгулаш келген сөздөрдүн чак мүчөсүнүн негизинде уюштуруучу каражат болуп саналат.

Ошондуктан келер чакты уюштуруучу сөздөр кыргыз тилинде салыштырмалуу казак тилинен айырмачылыгын келер чактын мүчөсү аркылуу байкоого болот. Мындай кайталоо грамматикалык формадагы компоненттер кыймыл-аракеттин келер чагын уюштуруучу катары сакталып калган.

Этиш сөздөрүнүн кайталоо функциясында орун алган сөздөрдүн чак жана таандык мүчөлөрдүн функциясы субстантивизация кубулушун жаратат: *бергеним берген, бергениң берген, бере турганын бересиң, бербей турганын бербейсиң, алганым алган, алганың алган, ала турганын аласың, албай турганын албайсың*. Бул субстантивизация кубулушундагы сөздөр биригип, предикативдик катышты түзүп, айтылган ойдун мааниси предметтин аталышы ала турган нерсенин аты диалогго катышпаган жакка белгисиз. Бирок диалогго катышып турган жактардын нерсенин аты-жөнү толук түрдө белгилүү. Бул баарлашуудагы айтылган сүйлөшүү кеби жактардын үнөмдүү колдонулушу үчүн ишке ашырылды.

Маанилеш сөздөрдүн предикативдик катышта айтылышы негизги айтылуучу нерсенин окшоштугу жакындаштырылып айтылат. Ошондуктан көмүскөдө айтылган сөз тизмекте кабарланбайт, ошондой болсо кайталоо сөздөрү бир сүйлөм мүчөсү катары колдонула берет.

Кээ бир предикативдик катыштагы компоненттеринин ортосундагы реалдуу чындыкты мүнөзү сакталат. Мисалы: *айтканым айткан, дегеним деген*. Бул сүйлөм түзүлүшүндөгү реалдуулук канчалык маанини туюндурат, же канчалык сүйлөм структурасын аткарат – деген ой жатат. Ошондуктан мындай күмөндүүлүктү билүү үчүн биз предикативдик катыш кайталоо маанисиндеги келген сөздөрдүн сүйлөм түзүлүшүнө түрткү болушу жөнүндө сөз козгошубуз керек. Анда биз субъектинин функциясында анын грамматикалык каражарын изилдөөгө туура келет.

Анткени кээ бир учурларда субъектинин сүйлөм мүчөсүнүн баяндоочу менен грамматикалык байланыштын жоктугу жаралат. Мындай учурда илик жөндөмөсүнүн формасы колдонулат. Кайталоонун компоненттериндеги сөздөрдөгү сүйлөм мүчөсүнүн ээге окшоп келген сүйлөмдөрдө кээде гана аныктоочу сөз колдонулат.

Кепте сүйлөм түрдүү жолдор аркылуу уюшулат. Мына ошонун бири сүйлөмдөгү сөздөрдүн кайталанышы тууралуу сөз козгодук. Мындй сөздөрдүн кайталанып келиши сүйлөм мүчөсүнүн баяндоочу аркылуу гана ишке ашат. Анткени сүйлөм мүчөсүнүн баяндоочу аркылуу айтылуучу ойдун оң же терс экендигин байкоого болот. Ошондой эле кайталоо сөздөрүнүн негизин көпчүлүк учурда сүйлөмдүн баш мүчөлөрү аркылуу ишке ашырылат: *Сыртыңдан жакшы көргөн жакшы көргөн болобу. Карга карганын көзүн чукубайт* (макал).

Сүйлөм тизмегиндеги сөздөр окшош негизги маанидеги сөздөрдүн турпатынан коштолуп, ар түрдүү кептин көркөмдүүлүгүн, кооздугун жаратып, ойдун үнөмдүүлүгү жаратуу үчүн кызмат кылат.

Ошондуктан тилде мындай үнөмдүүлүктү жаратуудагы предикативдик катыштагы кайталоо мүнөздөгү сөздөрдүн түзүлүшү жагынан да дагы бир өзгөчөлүк бар. Бул өзгөчөлүк синтаксистик катыштын реалдуулугун жоготуп, бир сүйлөмдүн составы катарында колдонулат, мындай учурда сын атоочтук маанидеги негизги кайталоочу сөздөрдүн турпаты этиш сөздөрүнөн турат.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвистика. Бишкек, 2009. 928 б.
2. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка / А. Жапаров. Бишкек: Мектеп, 1991. 418 с.
3. Куликова З.П. Повтор как средство экспрессивности и гармонизации поэтических текстов М. Цветаевой и Р.М. Рильке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / З.П. Куликова. Ростов н/Д., 2007. 24 с.